

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД ТА МЕХАНІЗМУ ЙОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

RESEARCH METHODOLOGY OF THE RIGHT TO A FAIR TRIAL AND THE MECHANISM OF ITS ENSUREMENT

Паталаха І.О., аспірант кафедри теорії та історії держави та права, конституційного права та прав людини
Дніпровський державний університет внутрішніх справ

Ціллю статті є визначення методології дослідження права на справедливий суд та механізму його забезпечення. **Методи дослідження.** Для досягнення визначеної мети було використано такий теоретичний інструментарій: діалектичний методологічний підхід, згідно з яким досліджуване явище розглядається у його розвитку та взаємозв'язку з іншими складовими методології правничої науки; системний методологічний підхід та системно-структурний метод пізнання, що дозволили сфокусувати увагу на методології дослідження права на справедливий суд та механізму його забезпечення як динамічному, цілісному, системному утворенні, що складається з множини елементів, поєднаних між собою структурними зв'язками; формально-логічний метод, пізнавальний потенціал якого по відношенню до предмету дослідження реалізується через використання логічних операцій аналізу та синтезу. **Результати.** У науковій статті обґрунтовано авторське визначення поняття методології права на справедливий суд та механізму його забезпечення, що являє собою концептуальний (парадигма, універсальні гносеологічні принципи та гносеологічні принципи права) й інструментальний (методологічні підходи та методи дослідження) компоненти. Парадигму дослідження права на справедливий суд та механізму його забезпечення складають положення теорії природного права, прав і свобод людини, конституціоналізму, правосуддя та правовідносин. У процесі пізнання феноменів права на справедливий суд та механізму його забезпечення автор має керуватися такими незаперечними вимогами: 1) універсальними гносеологічними принципами (об'єктивності; всебічності та повноти; історизму; правового поліцентризму); 2) гносеологічними принципами права.

Інструментальний компонент методології дослідження права на справедливий суд та механізму його забезпечення склали: 1) методологічні підходи (діалектичний, антропологічний, аксіологічний, герменевтичний, системний та діяльнісний), а також методи дослідження: філософський, загальнонауковий (системно-структурний, функціональний та формально-логічний), а також спеціально-науковий (семантичний, формально-юридичний та правового моделювання).

Ключові слова: методологія пізнання права, методологія дослідження права на справедливий суд та механізму його забезпечення, структура методології пізнання права, правова парадигма, універсальні гносеологічні принципи, гносеологічні принципи пізнання права, методологічні підходи пізнання права, методи пізнання права та механізму його забезпечення.

The aim of the article is to define the methodology for studying the right to a fair trial and the mechanism for ensuring it. **Research methods.** To achieve the defined goal, the following theoretical tools were used: a dialectical methodological approach, according to which the studied phenomenon is considered in its development and relationship with other components of legal science methodology; a systematic methodological approach and a systemic-structural method of cognition, which allowed us to focus attention on the methodology of studying the right to a fair trial and the mechanism for ensuring it as a dynamic, integral, systemic formation consisting of a set of elements connected by structural ties; a formal-logical method, whose cognitive potential in relation to the subject of research is realized through the use of logical analysis operations and synthesis. **Results.** The scientific article substantiates the author's definition of the concept of methodology of the right to a fair trial and the mechanism for ensuring it, which represents conceptual (paradigm, universal epistemological principles and epistemological principles of law) and instrumental (methodological approaches and research methods) components. The paradigm of researching the right to a fair trial and the mechanisms for ensuring it is composed of the principles of natural law theories, human rights and freedoms, constitutionalism, justice, and legal relations. In the process of understanding the phenomena of the right to a fair trial and the mechanisms for ensuring it, the author must adhere to the following indisputable requirements: 1) universal epistemological principles (objectivity; comprehensiveness and completeness; historicism; legal polycentrism); 2) epistemological principles of law.

The instrumental component of the methodology for researching the right to a fair trial and the mechanisms for its implementation consists of: 1) methodological approaches (dialectical, anthropological, axiological, hermeneutic, systemic, and activity-based), as well as research methods: philosophical, general scientific (system-structural, functional, and formal-logical), and special scientific (semantic, formal-legal, and legal modeling).

Key words: methodology of legal cognition, methodology of research on the right to a fair trial and the mechanisms for its implementation, structure of the methodology of legal cognition, legal paradigm, universal epistemological principles, epistemological principles of legal cognition, methodological approaches to legal cognition, methods of legal cognition and mechanisms for its implementation.

Вступ. Важливим завданням сучасної правничої науки є не лише з'ясування юридичної природи праводержавних явищ, але й обґрунтування тих теоретичних положень, що торкаються методології пізнання предмета цієї науки [1, с. 131]. Окреслене завдання є важливим і по відношенню до таких право-державних явищ, як право на справедливий суд та механізм його забезпечення.

Аналіз наукових джерел. Відмінною рисою сучасної правничої науки є посилені увага вчених до проблематики методології. Підтвердженням цієї тези слугують наукові праці, присвячені методології права загалом та окремим її структурним елементам (гносеологічним принципам, методологічним підходам і методам дослідження), а також ті наукові роботи, в яких правознавці визначають теоретичний інструментарій для вирішення конкретних завдань наукового дослідження, предметом якого є не методологія та її пізнавальні можливості, а інші явища правової дійсності.

До першої групи наукових праць можна віднести дослідження Кельмана [2; 3], А. Козловського [4], М. Козюбри [5], А. Колодія [6], М. Костицького [7], А. Кучука [8], С. Гусарева [9], П. Рабіновича [10] І. Сердюка [11], [12], О. Тихомірова [13] та ін.

Друга група репрезентована здобутками В. Боняк [14; 15], Н. Пархоменко [16] та інших учених. Водночас, питання методології дослідження права на справедливий суд та механізму його забезпечення ще не стало предметом окремого наукового дослідження вітчизняних дослідників.

Методи дослідження. В процесі проведення цієї наукової розвідки було використано такий теоретичний інструментарій: діалектичний методологічний підхід, згідно з яким досліджуване явище розглядається у його розвитку та взаємозв'язку з іншими складовими методології правничої науки; системний методологічний підхід та системно-структурний метод пізнання, що дозволили

сфокусувати увагу на методології дослідження права на справедливий суд та механізму його забезпечення як динамічному, цілісному, системному утворенні, що складається з множини елементів, поєднаних між собою структурними зв'язками; формально-логічний метод, пізнавальний потенціал якого по відношенню до предмету дослідження реалізується через використання логічних операцій аналізу та синтезу.

Як слушно зауважує М. Кельман, незважаючи на значний внесок у розробку методологічно-правової проблематики, усе ж недостатньо розробленими залишаються питання загальної характеристики методологічної ситуації у сучасному вітчизняному правознавстві й тенденції розвитку його методології в контексті формування нової системи правових цінностей, розширення впливу інтеграційних та глобалізаційних процесів на стан функціонування правової системи України і її окремих складових. Додаткового осмислення, на думку вченого, потребують філософські основи методології сучасної юридичної науки, поєднання у ній світоглядних засад класичного, некласичного і постмодерністського типів методології та їх впливу на визначення шляхів удосконалення правознавства [2, с. 33–34].

Формулювання цілі роботи. Ціллю цієї наукової розвідки є визначення методології дослідження права на справедливий суд та механізму його забезпечення.

Методологічна ситуація, що склалась у сучасній правничій науці, характеризується відходом від тотального панування довгі роки моністичного матеріалістичного підходу до вивчення правових явищ, негативного ставлення до інших доктрин і теорій, побудованих на відмінних від матеріалізму світоглядних позиціях, що перешкоджали використанню здобутків європейської й світової правової теорії та правової культури, збіднювали уявлення про право і його місце в системі засобів соціального регулювання й способів світосприйняття [5, с. 22].

Критично висловився з приводу панування в науці матеріалістичного підходу і М. Костицький. Учений, зокрема, зауважив, що моно методологічний підхід, а саме підхід до пізнання в юриспруденції винятково з позицій «матеріалістичної» діалектики безвихідний, оскільки немає ні матеріалістичної, ні ідеалістичної діалектики, а є діалектика як філософська концептуалізація розвитку усвідомленого в онтологічному (буттєвому) і логіко-понятійному сенсі, яка є вченням, теорією, методологією, методом [17, с. 4].

Крім відходу від заідеологізованості, М. Кельман акцентує і на іншій важливій тенденції розвитку сучасного правознавства – актуалізації людиноцентричних наукових досліджень у сфері як приватного, так і публічного права. Сучасне правознавство, стверджує вчений, розвивається із сприйняттям та освоєнням загальноцивілізаційних та європейських цінностей, з яких визначальні – невідчужувані права і свободи людини, справедливість, індивідуальність, рівність, верховенство права [3, с. 42].

Підтвердженням реальності та дієвості цієї керівної ідеї в сучасній правничій науці є різні погляди вчених на зміст поняття, що складають понятійно-категоріальний апарат сучасної методології правознавства. Навіть системоутворюючі категорії вказаної теорії трактуються вченими по-різному. На підтвердження зазначеної тези звернемося до вищезгаданих наукових праць.

Для визначення поняття, що складає предмет розгляду, В. Бабкін у своїй роботі «Методологія історико-правового пізнання» використовує таке доволі лаконічне судження, що розкриває зміст цієї категорії наукознавства: «Методологія – це вчення про використання методологічних принципів, методів для дослідження державно-правових явищ» [18]. На думку іншого вітчизняного правника А. Кучука, методологія наукового пізнання права – це наукова категорія, якою позначається іманентне науці рефлексивне

явище, що являє собою інструментарій, а також систему узагальненого знання про цей інструментарій та можливості його використання для пізнання права і правових явищ [8, с. 266].

Однак найбільш змістовна дефініція досліджуваного поняття обґрунтована і сформульована М. Кельманом. Учений тлумачить категорію «методологія сучасного правознавства (юридичної науки)» у такий спосіб: «це вчення про структуру, логічну організацію, принципи, методи, засоби і форми діяльності дослідника у процесі пізнання ним досліджуваних державно-правових явищ. Вона забезпечує як наукове пізнання, так і наукову діяльність учених-юристів, є формою самопізнання та самосвідомості юриспруденції, має чітку структуру (вертикальну і горизонтальну), що охоплює загальні компоненти тільки в різних співвідношеннях між ними: домінуючий світогляд, тип наукового мислення, філософські й інші підстави, загальнонаукові й спеціальнонаукові парадигми, методологічні підходи, теорії та інші наукові знання, потенційно можливі й використовувані методи» [3, с. 34].

Різне змістовне наповнення вченими досліджуваного поняття з необхідністю позначилося і на відмінностях у поглядах на внутрішню будову цього явища. У В. Бабкіна структурними елементами методології є методологічні принципи та методи дослідження державно-правових явищ [18].

За А. Кучуком внутрішня структура методології пізнання права має дві складові: 1) інструментарій пізнання права і правових явищ та 2) систему узагальненого знання про цей інструментарій та можливості його застосування для пізнання права і правових явищ. Важливим є уточнення автора, що торкається першої складової методології пізнання права і правових явищ. Як стверджує дослідник, згаданий інструментарій включає в себе принципи пізнання права і правових явищ, методологічні підходи пізнання права і правових явищ та методи пізнання права і правових явищ [8, с. 266].

М. Кельман, поряд із інструментальним компонентом методології (методи, категорії та поняття, тобто безпосередні інструменти пізнання, пристосовані до конкретної проблематики), виокремлює ще й концептуальну її складову (наукові парадигми, методологічні принципи, підходи, концепції тощо, тобто ті засоби пізнання правових явищ, які характеризують загальнонауковий контекст дослідження) [19, с. 32–33]. Переконані, що при вирішенні питання визначення методології дослідження права на справедливий суд необхідно виходити з того, що поставлені дослідницькі завдання можуть бути розв'язані лише шляхом використання обох вищезгаданих складових методології. Більше того, аксіоматичною вважаємо тезу А. Козловського про те, що будь-який метод права чи правова методологія, як система методів, мають бути онтологічно й гносеологічно обґрунтованими, адже інша онтологія вимагає й іншої методології права [4, с. 32]. В цілому ми поділяємо позицію М. Кельмана з приводу структури методології, однак вважаємо, що такі її елементи, як категорії та поняття, коректніше було б віднести до концептуального компоненту, адже вони є формою абстрактного мислення, що її використовує наука (теорія) для пояснення юридичної природи право-державних явищ. Так само не зовсім коректно методологічні підходи відносити лише до концептуальної складової методології, оскільки вони являють собою єдність не лише філософського (світоглядного), теоретичного і методологічного знання [11], але й є сукупністю кількох методів (або сукупністю принципів і методів) [14, с. 54].

Оскільки право – це складне та багатоаспектне явище правової дійсності, про що свідчать різні форми його буття, важливо, передусім, визначитись із питанням про вибір парадигми, в межах якої будуть розв'язуватися поставлені нами дослідницькі завдання. Вітчизняні прав-

ники С. Гусарев та О. Тихомиров акцентують на притаманності сучасній юриспруденції двох головних парадигм: позитивізму та соціологізму [20, с. 71].

Цілком очевидно, що право на справедливий суд немає сенсу досліджувати в межах парадигми позитивізму, яка хоча й розмежує поняття «позитивне право (право держави)» та «суб'єктивне право», однак залишає поза увагою природні права людини. Також позитивісти не порушують проблем справедливого закону та справедливого судочинства (правосуддя).

І навпаки, раціональною вважаємо ідею пізнання явища, що складає предмет нашого дослідження, на основі парадигми соціологізму. На думку С. Гусарева та О. Тихомирова, парадигму соціологізму характеризують такі положення: 1) праворозуміння ґрунтується на ідеях прагматизму, праксеології, реалізму, функціоналізму, аксіології та низки інших; 2) право створюється не державою, а громадянським суспільством, соціальними спільнотами в процесі безпосередньої їх життєдіяльності як система конкретних взаємодій (правовідносин); 3) лише тією мірою, якою народ делегує державі повноваження управління суспільством, держава вправі встановлювати нові норми права або санкціонувати через нормативно-правові акти правові взаємодії між рівними і вільними соціальними суб'єктами; 4) суспільство за допомогою права, демократичних процедур встановлює порядок утворення, компетенцію, завдання держави, її органів і посадових осіб за принципом «заборонено усе, що прямо не дозволено правомим законом»; 5) право – це інструмент, форма, спосіб самоорганізації суспільства; 6) втручання держави в приватне життя громадян та інших соціальних суб'єктів можливе тільки у формі юрисдикції у випадках учинення правопорушень або виникнення спорів між державою і такими суб'єктами [20, с. 72].

Парадигма, безвідносно до конкретного дослідження, за Т. Куном, являє собою визнані всіма науковими досягненнями, що протягом визначеного часу дають науковому співтовариству модель постановки проблем та їх вирішення [12, с. 118].

У контексті цього дослідження роль парадигми виконують визнані науковою спільнотою – вітчизняними й зарубіжними вченими – положення теорії природного права, прав і свобод людини, конституціоналізму, правосуддя та правовідносин. Вони слугуватимуть теоретичним підґрунтям для «нарошування» нових наукових знань про предмет дослідження.

Важливим елементом концептуального компоненту методології дослідження права на справедливий суд та механізму його забезпечення є універсальні принципи пізнання та принципи пізнання права. Вони являють собою основоположні ідеї, що ними керується дослідник як універсальними, загальнозначущими та такими, що мають найвищу імперативність у процесі пізнання предмета дослідження [21, с. 21].

До різновиду універсальних учені традиційно відносять такі принципи пізнання: 1) об'єктивності, що вимагає відтворення феноменів право на справедливий суд і механізм його забезпечення такими, якими вони є в реальній правовій дійсності; 2) принцип усебічності та повноти, що зумовлює необхідність з'ясування максимально можливої сукупності суттєвих ознак досліджуваних понять із урахуванням чинника його взаємозв'язку та взаємодії з іншими правовими явищами; 3) принцип історизму передбачає необхідність пізнання права на справедливий суд і механізму його забезпечення з погляду минулого, сучасного та майбутнього у його розвитку й історичному взаємозв'язку з іншими соціальними феноменами [16]; 4) принцип правового поліцентризму вимагає врахування того, в межах якої правової сім'ї, правової цивілізації досліджуються феномени право на справедливий суд та механізм його забезпечення [21, с. 21]. Процес пізнання

цих праводержавних явищ буде здійснюватися нами в контексті західноєвропейської цивілізації, а також англоамериканської та романо-германської правових сімей.

Оскільки однією з форм буття права є можливості (права) людини, вважаємо за необхідне у межах цього дослідження враховувати і ті імперативні вимоги, що використовуються як постулати в процесі пізнання феномену права в усій багатоманітності його проявів. Задля цього звернемося до наукової праці А. Козловського «Гносеологічні принципи права». У контексті нашого дослідження роль постулатів (правових аксіом) виконують такі положення:

1) є Пізнання – є Право, немає Пізнання – немає й Права. Право на справедливий суд не лише відкриває перед суб'єктом – його носієм, можливості для «запуску» процесу пошуку судом справедливого рішення, але й дозволяє суду творити право (втілену в правовій формі справедливість);

2) праву, щоб бути справедливим, неминуче необхідно бути істинним, а отже, пізнавальним, гносеологічним. Реалізація суб'єктивного права, що складає предмет цього дослідження, можлива лише за умови встановлення об'єктивної істини у справі й ухвалення рішення на основі справедливого закону;

3) істинність є головним принципом поєднання нормативності та справедливості. Істинним, а отже правосудним, є таке рішення, яке ухвалюється на основі справедливого закону після повного і всебічного аналізу всіх обставин справи;

4) ухвалення правосудного рішення зумовлене процесом пізнання, що з необхідністю породжує проблему гносеологічного обґрунтування права на справедливий суд, як такого, що має на меті втілення в судову практику ідеалів справедливості;

5) гносеологія постає єдиним ланцюжком між певною правовою теорією, її методом та фундаментальними філософсько-онтологічними засадами, на яких вони ґрунтуються. Пізнання права на справедливий суд є об'єднуючою ланкою між теорією прав людини, її методом та гуманістичними засадами концепції природного права;

6) право існує як пізнання, тому і пізнається в праві саме право як пізнання. Пізнання в праві і є саме право. Право на справедливий суд, як предмет пізнання, є суб'єктивним правом, а можливості суб'єкта пізнаються в праві;

7) право приймається суспільством тою мірою, якою воно забезпечує справедливість. Справедливість же воно забезпечує настільки, наскільки йому відкрита істина, наскільки воно пізнавальне і пізнаване, настільки воно є пізнанням;

8) право – це завжди боротьба за право (Р. Ієрінг), а основною формою боротьби за право є пізнання: пізнання дає істину, істина зумовлює справедливість. Досліджуване нами право є засобом боротьби за справедливість, яка відновлюється в процесі пізнання юридично значущої ситуації, що характеризується як конфліктна;

9) право стає людським, тому що людина стає основною метою, засобом і смыслом права. Реалізація права на справедливий суд чи не найпереконливіше тому підтвердження;

10) право стає гносеологічним, тому що людина як екзистенція є пізнання. Право на справедливий суд є пізнавальним, адже існування людини неможливе поза процесом пізнання;

11) судовий процес – це гносеологічне змагання протилежних або навіть суперечливих інтерпретацій однієї і тієї ж групи юридично значущих фактів. Реалізація права на справедливий суд передбачає гносеологічне змагання протилежних або навіть суперечливих інтерпретацій однієї й тієї ж групи юридично значущих фактів, але у контексті справедливого процесуального закону, що забезпечує рівність процесуального статусу сторін [4, с. 32–39].

Інструментальним компонентом методології дослідження феноменів права на справедливий суд та механізму його забезпечення є методологічні підходи та методи пізнання. У питанні розуміння поняття «методологічний підхід» вважаємо переконливими уточнення І. Сердюка з приводу змісту цього елемента методології, а також його функціонального призначення, зроблені вченим у статті «Методологічний аналіз поняття «методологічний підхід» у сучасній правничій науці» [22, с. 57].

З погляду свого змісту методологічний підхід, як стверджує автор, це: «системне утворення, що являє собою єдність філософського (світоглядного), теоретичного і методологічного знання, причому змістове наповнення такої єдності буде різнитися залежно від конкретного методологічного підходу». Запропонований погляд на зміст поняття «методологічний підхід», на думку І. Сердюка, вимагає деяких уточнень методологічного плану, а саме: «а) включення до змісту методологічного підходу філософських (світоглядних) знань зумовлено тим, що саме вони формують у дослідника цілісне уявлення про світ та місце в ньому досліджуваного об'єкта; б) теоретичні знання у формі категоріально-понятійних конструкцій фактично є базовими онтологічними постулати про досліджувані об'єкти, правила їх опису та інтерпретації; в) методологічні знання хоча й є теоретичними за своєю формою, проте не обмежуються об'єктом конкретної науки, виходять за її межі і як система ідей постулюють не конкретний предмет дослідження, а сам процес пізнання, той інструментарій (прийоми, способи), що використовує дослідник, а також технологічний аспект його використання, тобто методику» [22, с. 57].

З погляду функціонального призначення методологічний підхід, вважає правник: «а) постулює загальну стратегію дослідження; б) намічає (визначає, обумовлює) його конкретний ракурс в) постулює відбір досліджуваних фактів та інтерпретацію результатів дослідження» [22, с. 57].

Урахування цих двох аспектів зумовлює необхідність використання в межах нашого дослідження, передусім, діалектичного методологічного підходу, гносеологічний потенціал якого складає філософське знання, що дозволяє сфокусувати увагу на досліджуваному явищі у його розвитку та взаємозв'язку з іншими правовими феноменами.

Пізнавальний потенціал діалектичного методологічного підходу складають принципи діалектики (взаємозв'язку та розвитку), закони діалектики (переходу кількісних змін у якісні, єдності та боротьби протилежностей та заперечення заперечення), а також категорії діалектики (явище і сутність, зміст і форма, загальне, одиничне й особливе). Відтак, дослідження права на справедливий суд та механізму його забезпечення мають ґрунтуватися на таких ідеях: 1) загального універсального взаємозв'язку цієї можливості з іншими явищами правової дійсності, а саме: правовідносинами в межах яких реалізується це суб'єктивне право; джерелом права, в якому воно закріплене (Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод), а також формою об'єктивного права, за допомогою якої цей регіональний міжнародний договір став частиною національного законодавства України [23]; окремими елементами механізму забезпечення досліджуваного права, завдяки яким створюються умови для його реалізації; 2) діалектичного розвитку, «якісних» змінах у системі національного судочинства, під впливом яких ця система трансформується та змінює свою сутність на правову (стає по-справжньому системою правосуддя); 3) наявності суперечностей, закономірно притаманних сторонам у судовому процесі, що, як правило, мають протилежні інтереси; 4) основним джерелом розвитку прав людини та механізмів їх забезпечення є потреби й інтереси суб'єктів права. Право на справедливий суд є тим юридичним засобом, за допомогою якого здійснюється

захист інтересів суб'єктів права на засадах справедливого розподілу матеріальних і духовних благ у громадянському суспільстві, формою організації якого є правова держава.

Що ж до категорій діалектики, то їх пізнавальний потенціал буде використаний нами для вирішення таких дослідницьких завдань:

– інтерпретації поняття «право на справедливий суд», що має суттєві ознаки, притаманні як загальній категорії «суб'єктивне юридичне право», так і властиві йому, як особливому;

– визначенні змісту досліджуваного права на основі інтерпретації категорії «зміст» як сукупності елементів, що утворюють явище або предмет;

– розкритті сутності права на справедливий суд як складової предмета цього дослідження.

Принагідно відзначити, що ідеологічним підґрунтям ухвалення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка закріпила право кожного на справедливий суд, стали концепції природного права та природних прав людини. На їх основі також було розроблено і текст Конституції України (розділів I та II), свідченням чого є приписи ст. 3 законодавчого акта вищої юридичної сили. Де-юре визнання людини, її життя і здоров'я, честі та гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю, а також покладання на державу головного обов'язку утвердження і забезпечення прав людини, є відображенням людиноцентристської ідеології, покладеної в основу реформування різних сфер державної діяльності, включно із судочинством. Це зумовлює необхідність використання в процесі пізнання досліджуваного предмета антропологічного й аксіологічного (ціннісного) методологічних підходів.

На антропологізації об'єкта і предмета наукових досліджень наголошує і П. Рабінович. Одним із переконливих проявів цієї тенденції, на думку вченого, є відчутне посилення уваги дослідників до науки антропології права (юридичної антропології) – міждисциплінарної комплексної галузі знань [24, с. 247–248].

Схожу позицію з приводу необхідності використання в сучасних наукових дослідженнях правових явищ антропологічного методологічного підходу мають і ті науковці, які вважають його одним із головних до всіх праводержавних явищ. Згідно з цим підходом, людина, як біосоціальний індивід, є «мірою всіх речей», у тому числі й праводержавних явищ. «Постановка» людини в центр правової реальності дозволяє визначити її роль у створенні цієї реальності, життєдіяльності всередині неї, а також різні аспекти взаємовпливу людини і правової реальності.

Оскільки право на справедливий суд може бути реалізоване лише в межах правових відносин, використання антропологічного методологічного підходу вимагає фокусування уваги на таких важливих первинних антропних властивостях фізичної особи – носія суб'єктивного права на справедливий суд, як її розум і воля. Адже значною мірою саме з ними національне законодавство України пов'язує юридичні властивості суб'єктів управлінських правовідносин, як-то їхня правоздатність, дієздатність і деліктоздатність. Визнання фізичної особи праводієздатною є необхідною передумовою для вступу в правовідносини, в межах яких реалізується конституційне право на справедливий суд [11, с. 128].

Вельми важливим у пізнанні права на справедливий суд є його ціннісний аспект, що зумовлює необхідність використання аксіологічного методологічного підходу. Останній ґрунтується на аксіології права, тобто, сукупності ідей, що відображають цінність права як складного явища правової дійсності. Огляд доктринальних джерел і навчальної літератури, присвяченої цінності права, свідчить про єдність учених у підході до розуміння однойменного поняття. Ціннісний аспект права науковці, як правило, вбачають у його позитивній значущості (пози-

тивній ролі) в задоволенні потреб учасників суспільного життя [24, с. 10; 25, с. 97–98; 6, с. 98].

При визначенні цінності права на справедливий суд, ми виходимо з таких міркувань:

по-перше, ця законодавчо визначена можливість є засобом задоволення потреб та інтересів її носія, що безпосередньо впливає з визначення поняття суб'єктивне право;

по-друге, реалізація вказаної можливості передбачає необхідність ухвалення судом справедливого рішення, яке в теорії права відображається терміно-поняттям «правозастосовний акт». Цінність таких актів, як слушно наголошує І. Сердюк, може виявлятися у їх значущості як: 1) офіційного джерела інформації про індивідуальні права й обов'язки суб'єктів права (інформаційна цінність); 2) легального і легітимного юридичного засобу для впорядкування суспільних відносин, реалізації потреб та інтересів особи, розв'язання правових конфліктів і відновлення порушених прав (інструментальна цінність); 3) юридичного засобу відновлення історичної справедливості стосовно незаконно засуджених громадян, які стали жертвами політичних репресій (історична цінність) [26, с. 58].

Оскільки емпіричну основу цього дослідження складають акти конституційного законодавства України й окремих зарубіжних країн, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, а також рішення Європейського Суду з прав людини та національних судів України, що мають письмову (документальну) форму вираження, вважаємо за необхідне використання герменевтичного методологічного підходу. Останній ґрунтується на сукупності принципів, правил і прийомів тлумачення різноманітних юридичних текстів [27, с. 60–78].

Вагома роль у межах цього дослідження відводиться і системному підходу. Потреба його використання зумовлена особливостями механізму забезпечення права на справедливий суд, як динамічного, цілісного, системного утворення, що складається з множини елементів, поєднаних між собою зв'язками і відносинами.

Висвітлення питання діяльності національних судів із забезпечення права кожного на справедливий суд вимагає використання обґрунтованого С. Гусаревим діяльнісного методологічного підходу. Як стверджує правник, діяльність виступає пояснювальним фактором, який дає змогу узгоджено поєднати зміст і форму юридичної діяльності, розмежувати мету діяльності суб'єктів та учасників, охарактеризувати засоби у співвідношенні із завданнями, визначити основні та другорядні складові у структурі діяльності, впритул підійти до методики визначення її ефективності [28, с. 310].

У контексті цього дослідження методика використання діяльнісного підходу буде представлена таким термінологічним рядом: «поведінка», «дія», «діяльність», «принципи діяльності», «методи діяльності», «мета діяльності» та «результат діяльності» [28, с. 310].

Як зазначалося вище, другою складовою інструментального компонента методології є власне методи дослідження. У найбільш загальному вигляді цю категорію наукознавства Р. Циппелюс тлумачить як шлях до мети. У науці це – шлях, що веде до раціональної, а отже, й – зрозумілої та контрольованої відповіді на питання чи то теоретичного пізнання, чи то практичного досвіду, чи то пошуку меж цього пізнання [29, с. 12]. У межах здійснюваної нами науково-теоретичної розвідки поняття метод буде розглядатися саме в ґносеологічному плані, тобто, у значенні прийомів і способів вирішення визначених дослідницьких завдань.

Принагідно відзначити, що вчені традиційно класифікують методи пізнання на філософські, загальнонаукові та спеціальні. Під філософськими методами розуміють процедури інтерпретації та застосування гранично загальних (філософських) категорій у процесі дослі-

дження тих явищ, котрі відображаються термінопоняттям «право» [24, с. 238].

У межах дослідження права на справедливий суд та механізму його забезпечення будуть використані процедури інтерпретації таких філософських категорій: 1) об'єктивне та суб'єктивне; суб'єктивним, по відношенню до суб'єкта – його носія, є право на справедливий суд, а об'єктивним, по відношенню до нього є норми чинного національного законодавства, що закріплюють право на справедливий суд, а також правила поведінки загального характеру, що регламентують діяльність судів із вирішення конкретних юридичних справ; 2) можливість і необхідність; категорія можливість в контексті суб'єктивного права тлумачиться як дозволеність певних дій його носія. Філософська категорія необхідність по відношенню до юридичного обов'язку суду тлумачиться як потреба вчинення процесуальних дій із ухвалення правосудного рішення; 3) зміст і форма; категорія зміст у взаємозв'язку із суб'єктивним правом інтерпретується як сукупність правомочностей (правоможностей) його носія. Філософська категорія форма по відношенню до правосудного рішення тлумачиться як спосіб об'єктивації (зовнішнього вираження) такого рішення в правовій дійсності.

Загальнонауковими методами визнаються процедури інтерпретації та застосування загальнонаукових категорій та понять у процесі дослідження тих явищ, котрі відображаються термінопоняттям «право» [24, с. 239].

У цій науковій розвідці будуть застосовані такі загальнонаукові методи: системно-структурний, функціональний та формально-логічний. Пізнавальний потенціал цих методів реалізується через інтерпретацію і використання загальнонаукових категорій система, елемент, структура та функції.

При застосуванні системного методу необхідно враховувати такі теоретико-методологічні положення: 1) механізм забезпечення права на справедливий суд, як складова предмета дослідження, має цілісний характер, що зумовлює наявність у нього властивостей, які не зводяться до суми властивостей його окремих елементів; 2) елементи механізму забезпечення права на справедливий суд, як системи, взаємопов'язані один із одним, так само як кожний із цих елементів – із множиною інших систем, причому інтерпретація властивостей елементів чи систем залежить від властивостей системного цілого, частиною якого вони є; 3) механізм забезпечення права на справедливий суд як система є явищем динамічним, що перебуває в постійному розвитку; його структурним елементам властиві процеси виникнення, зміни та припинення; 4) функціонування та розвиток механізму забезпечення права на справедливий суд відбувається в результаті взаємодії з зовнішнім середовищем (суспільними відносинами, в межах яких реалізується право на справедливий суд, а також іншими елементами національної правової системи) при домінуванні внутрішніх зв'язків над зовнішніми чинниками та закономірностями [20, с. 78]; 5) окремі підсистеми механізму забезпечення права на справедливий суд (механізм реалізації, механізм охорони та механізм захисту досліджуваного суб'єктивного права) також мають властивості системного утворення, свідченням чого є їх внутрішня будова.

Важливим аспектом дослідження механізму забезпечення права на справедливий суд є його функціональне призначення. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне використання функціонального методу пізнання. Його сутність відображають такі постулати, сформульовані Р. Мертоном: 1) функціональної єдності цілого (узгоджене функціонування всіх його частин); 2) універсального функціоналізму (функціональність відображає корисність усіх соціальних явищ); 3) функціональної необхідності [20, с. 83].

Пізнавальний потенціал формально-логічного методу забезпечується за допомогою сукупності способів мислення, а саме: аналізу, синтезу, індукції та дедукції.

Аналіз являє собою логічну операцію поділу цілого на складові частини. За допомогою цієї логічної операції будуть виокремлені суттєві ознаки понять «право на справедливий суд» та «механізм забезпечення права на справедливий суд».

Логічною операцією, протилежною аналізу, є синтез. Він, зокрема, передбачає об'єднання розрізаних частин у єдине ціле. Метод синтезу уможливує формулювання дефініцій вищезгаданих теоретичних категорій, а також проміжних та загальних висновків, що відобразять результати цього дослідження.

Дедукція (від лат. *deductio* – виведення) – виведення окремого із загального; шлях мислення, що веде від загального до окремого, від загального положення до особливого. Використання цієї логічної операції дозволить нам сформулювати умоводи про належність поняттям «право на справедливий суд» та «механізм забезпечення права на справедливий суд» суттєвих ознак, притаманних загальним по відношенню до них категоріям, – суб'єктивне юридичне право та механізм забезпечення прав людини, відповідно.

Індукція (від лат. *Inductio* – наведення) – спосіб мислення, за якого відбувається перехід від окремого, особливого до загального, закономірного, коли на підставі знання про частину предметів класу робиться висновок стосовно класу в цілому. На основі отриманих знань про зміст суб'єктивного права на справедливий суд буде зроблено умовивід про зміст основоположних прав і свобод людини, закріплених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Спеціальними у правничій науці називають ті методи пізнання, які розробляються окремими науками та виявляють свою ефективність лише в процесі пізнання предмета цих наук. У межах дослідження права на справедливий суд та механізму його забезпечення будуть використані

пізнавальні можливості семантичного та формально-юридичного методів пізнання, а також методу правового моделювання.

Семантичний метод ґрунтується на аналізі мовних одиниць із погляду їх змістовно-смыслового значення в мікроконтексті чи в тексті загалом [1, с. 134].

За допомогою цього методу буде з'ясовано смислове навантаження, що його несуть у собі юридичні терміни «право на справедливий суд» та «механізм забезпечення права на справедливий суд».

Формально-юридичний метод вимагає дослідження правових явищ «у чистому вигляді», поза зв'язком із економікою, політикою та культурою. Поряд із логічними прийомами аналізу, синтезу, індукції та дедукції, інструментарій цього методу доповнюють загальнотеоретичні категорії, що відображають праводержавні явища в їх суттєвих ознаках. Використання вказаного методу в єдності з загальнонауковим логічним методом дозволяє розкрити зміст понять, що складають предмет дослідження, а також з'ясувати їх суттєві ознаки.

Метод правового моделювання зумовлює необхідність вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення і дослідження його моделі, що замінює оригінал із певних сторін, які цікавлять суб'єкта пізнання [1, с. 135]. Цей метод дозволяє сформулювати пропозиції до національного законодавства України, спрямовані на вдосконалення механізму забезпечення права кожного на справедливий суд.

Висновки. Методологія дослідження права на справедливий суд та механізму його забезпечення – це визнана науковим співтовариством на сучасному етапі розвитку правничої науки й обумовлена предметом пізнання сукупність теорій (парадигма дослідження), гносеологічних принципів, принципів пізнання права, підходів і методів, що забезпечують можливість вирішення визначених дослідницьких завдань, а також здобуття достовірних і об'єктивних знань про право на справедливий суд та механізм його забезпечення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сердюк І. А. Методи дослідження правових актів. *Соціологія права*. 2023. № 1–2. С. 130–136.
2. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2013. 449 с.
3. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. *Психологія й суспільство*. 2015. № 4. С. 33–46. URL: <https://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/780> (дата звернення: 02.11.2024).
4. Козловський А. А. Гносеологічні принципи права. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. С. 32–44.
5. Козюбра М. І. Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості. *Право України*. 2014. № 1. С. 22–31.
6. Колодій А. М. Методологія наукових досліджень у конституційному праві України. *Методологія проведення галузевих юридичних досліджень : монографія*. Київський регіональний центр НАПрН України. Одеса : Гельветика, 2022. С. 89–112.
7. Костицький М. В. Ключові підходи до методології пізнання української історико-правової дійсності. *Науково-інформаційний вісник «Право»*. 2015. № 12. С. 12–17.
8. Кучук А. М. Основи теорії правового поліцентризму : монограф. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Ліра ЛТД. 2017. 312 с.
9. Гусарев С. Д. Діяльнісний підхід у структурі методології сучасного правознавства. *Альманах права*. 2011. Вип. 2. С. 29–33.
10. Рабінович П. *Філософія права: деякі «вічнозелені» наукознавчі сюжети*. *Право України*. 2011. № 8. С. 13–20.
11. Сердюк І. Методологічні підходи як необхідна складова методології дослідження правових актів. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 2 (123). С. 121–132.
12. Сердюк І. Методологія дослідження правових актів: поняття та її структура. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 4 (119). С. 110–123.
13. Тихомиров О. Д. Компаративізм як підґрунтя філософії права у постмодерністському контексті. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 1/2012. С. 94–100.
14. Боняк В. О. Органи охорони правопорядку України в сучасному вимірі: конституційно-правовий аспект : монограф. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Ліра, 2015. 372 с.
15. Боняк В. О., Ермоленко Я. В. Конституційна скарга як юридична гарантія прав і свобод людини в Україні: монограф. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 192 с.
16. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія. Київ : Юридична думка, 2008. 336 с.
17. Костицький М. В. Деякі питання методології юридичних наук. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 3–11.
18. Бабкін В. Д. Методологія історико-правового пізнання. *Десять юридичних читань. Юридична освіта і наука в Україні: традиції та новачі* : матеріали Міжнар. наук. конф. / ред. кол. : В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко, Б. І. Андрусин та ін. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. С. 20–29. URL: <https://enpaur.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/35988/Babkin.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 16.11.2024).
19. Кельман М. С. *Юридична наука: проблеми методології* : монограф. Тернопіль : Термограф, 2011. 492 с.

20. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності) : навч. посібник. 3-є вид., перероб і доп. Київ : Знання, 2008. 495 с.
21. Кучук А. М. Методологія теорії держави і права. *Теорія держави і права : підруч. / кол. авт. ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю.А. Ведерніков*. 3-є вид. перероб. і доп. Дніпро : Ліра ЛТД, 2017. 480 с.
22. Сердюк І. А. Методологічний аналіз поняття «методологічний підхід» у сучасній правничій науці. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4. С. 52–58.
23. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 13 березня 2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 19.11.2024).
24. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів : ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.
25. Цінність права. *Теорія держави і права / Погребняк С. П. та ін.; за ред. О. В. Петришина*. Х.: Право, 2015. С. 97–98.
26. Сердюк І. А. Цінність правових актів в аспекті утвердження і забезпечення прав людини. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. Вип. № 3 (94). С. 52–60.
27. Сердюк І. А., Сердюк Л. М. Правозастосовна діяльність Національної поліції. *Збірник тестових завдань : навч.-метод. посібник*. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 128 с.
28. Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти : монографія. Київ : Знання, 2005. 375 с.
29. Циппеліус Р. Методика правозастосування. Київ : ТОВ «ВО «Юстиніан»», 2016. 192 с.